

Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü

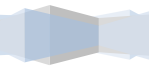
Murat Bardakçı

İstanbul: İstanbul İş Bankası Yayınları, 2014, 240 sayfa, ISBN: 978-605-332-344-0.

Mehmet Mert ÇAM*

Araştırmacı yazar Murat Bardakçı'nın Sarıkamış bozgununun 100. yılına atfen yayına hazırladığı 10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı başta olmak üzere Kafkasya Cephesi'nde Sarıkamış faciasına giden süreci ilk elden değerlendirdiği günlükleri, üzerinden bir asır geçmesine rağmen hakkında çeşitli ihtilafların olduğu bir döneme farklı bir boyut kazandırmaktadır. Yazarın günlükler dışında; Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki araştırmaları, kitapta adı geçen fertlerin aile mensuplarıyla ilişkileri neticesinde edindiği belgeler ve resimler eserin zenginleşmesine katkı sağlamaktadır.

* Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü

Eser; yayına hazırlayanın ön sözü, Hafız Hakkı Paşa'nın iki defterden oluşan günlüğünün günümüz Türkçesine aktarımı, arşiv belgeleri, resimlerin yer aldığı albüm ve son olarak Hafız Hakkı Paşa'nın günlüğünün eski Türkçe tıpkıbasımı olmak üzere 5 bölümden oluşmaktadır.

Ön sözde, Bardakçı ilk olarak Sarıkamış faciasına yönelik yayınlanan ilk eser olma özelliğini taşıyan ve 9. Kolordu Kurmay Başkanı Köprülülü Şerif tarafından yazılan “*Harb-i Umûmi Bidâyetinde Üçüncü Ordu. Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi*”¹ adlı esere atıf yapmaktadır. Yazara göre, Birinci Dünya Savaşı'nda İttihat ve Terakki iktidarının uyguladığı sansür politikası ve Milli Mücadele nedeniyle gerçeklerin saklandığı Sarıkamış bozgununun üzerinden 7 sene geçtikten sonra aniden yayınlanmasındaki asli illet, Enver Paşa'nın Anadolu Savaşı'nın kötü gitmeye başladığı 1921 ilkbaharından sonra Anadolu'ya gelme ihtimalidir. Bu ihtimale karşı Ankara yönetiminin aldığı önleyici bir tedbirin ürünü olan Şerif Bey'in eserinde o dönem Sarıkamış için bir monografi hüviyeti görececek bilgilerin dışında başta Enver Paşa olmak üzere Hafız Hakkı Paşa ve genel olarak savaşın sevk ve iradesini sağlayan İttihat ve Terakki erkanına yönelik hakaretâmiz ifadeler vardır. Yazarın bu tezine binaen istinat ettiği somut örnekler ise; Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'la olan yazışmaları ve 16 Temmuz 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği ultiatom değerindeki uzun mektuptur. Moskova'da taş baskı halinde çoğaltılıp, Batum üzerinden Anadolu'ya dağıtıldığı iddia edilen mektubun sonunda Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben şöyle demiştir: “... *Binaenaleyh, hariçte kalmanın maksad-ı umumimiz olan başta Türkiye olmak üzere kurtarmaya çalıştığımız İslam alemi için faidesiz ve belki de tehlikeli olduğunu hissettiğimiz anda memlekete geleceğiz. İşte bu kadar* (s. 10).”

Şerif Bey'in Sarıkamış günlüğü Akşam gazetesinde tefrika edilirken aynı gazetede Falih Rıfki Atay “*Bir Günün Fıkrası'ndan*” başlığı ile şöyle bir yazı kaleme almıştır;

“... yalnız Anadolu ile İstanbul'u ve Edirne'yi kurtarmak için çarpışan Mustafa Kemal Paşa, Doğu Anadolu harap olmamış olsaydı ve eğer yalnız kumandan hatası yüzünden ölüp giden Türkler sağ olsaydılar bugün Yunanlıları denize dökmüş olacaktı. Şimdi Mustafa Kemal Paşa, Hafız Hakkı'nın mezarı ile arkadaşı Enver Paşa'nın ara sıra Doğu Anadolu harabeleri arkasından beliren hayaletine karşı yumruklarını sıkıp sorsa ve dese ki:... Şu hürriyet ve namus mücahedesinde birisinin bile ölmesine güç razı olduğumuz o ordularca Türk'e nasıl kıydınız?”²

Şerif Bey, eserinin bir propaganda metni olduğunu, başka bir deyişle Milli Mücadele'de ikilik yaratacağı düşünülen Enver Paşa ve sair İttihatçılara karşı hazırlandığını; anılarının

¹ Kitabın günümüz Türkçe baskısı için bkz: Şerif İliden, “*Sarıkamış*”, Yay-Haz; Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınevi, İstanbul, 2005.

² Şerif İliden, “*Sarıkamış*”, sayfa 13.

⁴ A.g.e,s.17-18.

Akşam gazetesinde yayınlandığı bir sırada yine Sarıkamış Cephesi'nde savaşan bir zabitan Enver ve Hafız Hakkı Paşaları müdafaa eden tenkit yazısına verdiği cevapta kısmen zikretmiştir:

“...Genelkurmay harp tarihimizi resmi belgelere dayalı olarak zaten yazacaktır... Fakat hiçbir zaman bu önemli aralık ayı kuşatma manevrasının yalnız Enver'in ve Hafız Hakkı'nın gurur ve azameti nedeniyle berbat olduğunu ayrıntılarıyla anlatamayacaktır...”³

Yazarın Hafız Hakkı Paşa ve Enver Paşa'nın kişiliklerini karşılaştırmalı mukayese etmek için propaganda işlevi gördüğünü tedafüi etmesine rağmen Şerif Bey'in anlarından yararlanması taraflı bir bakış açısı oluşturmaktadır. Zira yine Hafız Hakkı ve Enver Paşaların gençlik yıllarında Enver Paşa'nın eniştesi Selanik Merkez Kumandanı Nazım Bey'e tertip ettikleri başarısız suikast girişimine⁴ geniş bir yer ayırması Şerif Bey'in anılarında Enver Paşa'ya tasavvur edilen “*hastalıklı bir hayalet, hırslı bir şöret ve ihtilal bağımlısı*”⁵ algısını kuvvetlendirmektedir. Bunun dışında ön sözün son kısmında geniş bir arşiv taraması neticesinde Hafız Hakkı Paşa ile alakalı elde edilen malumatlar çalışmanın sadece bir çeviri eser olmaktan öteye gitmesini sağlamaktadır. Hafız Hakkı'nın kıtada tifüsten vefat etmesi sonrasında Hafız Hakkı Paşa'nın ruhuna bir abide yapılma fikrine istinaden Talat ve Enver Paşa'ların yapmış oldukları yazışmaların ve Hafız Hakkı Paşa'nın, Bağdat'a vali olarak atanan şair ve yazar Süleyman Nazif ile şiddetli münakaşasının belgeleriyle birlikte verilmesi eserin ufkunu genişletmekte, yazarın kesin bir yargı belirtmediği veya açıkça herhangi bir tetkik yapmadığını zikrettiği noktalarda tarihçilere yeni araştırma sahaları açmaktadır.

Hafız Hakkı Paşa'nın “*Harbi Umumi'nin Muhtelif Safhalarına Ait Hatıralarım*” başlığı altında ilk defterinin çevrildiği ikinci bölümde, yazar eski Türkçeden günümüz Türkçesine aktardığı her sayfayı numaralandırarak kitabın son kısmında yer alan defterlerin tıpkı basımıyla karşılaştırma yapılabilmesine imkan sağlamıştır. Lakin ilk defterin 26 Ekim 1914 tarihli olmasına rağmen, ön sözde Bardakçı, sehven ilk defterin 13 Kasım 1914'te başladığını dile getirmiştir (s.19).

Hafız Hakkı Paşa'nın günlüğünün bu bölümünde, ilk olarak o dönem münevverinin notlarında sıklıkla görülen bir mukayese ile karşılaşılmaktadır. Paşa, Almanya'ya seyahati sırasında Bulgaristan'dan geçerken, Balkan Harbi'nden sonra Bulgarların yeniden imar ve

⁴ Yazar, bu hadiseyi anlatırken Enver Paşa'nın torunu Osman Mayatepek'te bulunan ve kendi el yazısı ile olan otobiyografisini kullanmıştır. Enver Paşa'nın günümüz Türkçesinde yayınlanan anıları için bkz: Halil Erdoğan Cengiz, “*Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*” Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, sayfa 51-53.

⁵ Şerif İlden, s.265.

iskân ettiği yerleşim yerleri karşısında hayıflanarak kendi milleti adına bir özeleştiriyi yapmakta; Bulgarların kısa bir zamanda sınai ve ziraat alanlarındaki atılımını, özellikle Makedonya konusundaki nüfuzunu, anılarının ilerleyen sayfalarında başka mülahazalar için de neden olarak tedafüi ettiği, insan kalitesi ve yetişmiş insan gücüne bağlamaktadır:

“...Bulgarlarda milletin özünde başlayan gayret o kadar ilerlemiş ki, artık Bulgaristan’da cihanı taşıyor... Her türlü ihracat her sene yükseliyor. Nüfusu artıyor, ilim artıyor, servet artıyor. Fikren, iktisaden bu kadar yükselen bir millet elbette ki hariçte iş görmek ister ve bunun hakkıdır (s.35).”

Hafız Hakkı’nın garpteki tespitleri Almanya’ya geldiğinde hiddetini arttırmaktadır. Elbe Nehri kıyısındaki sayfiye yerlerinin muntazamlığı, Berlin’deki iktisadi gelişmişliği ve en önemlisi kadınların sosyal hayattaki rolleri karşısında o dönem Türkiye’si için şu tahlili yapmaktadır: *“...Türk kadınlarına yalnız ev hizmetçiliğini veren kara cahillerden nefret ediyorum... Kahve köşesinde pinekleyen, rahat döşeginde ölü gibi hissiz duran insanlar din için de, beşeriyet için de birer lâşedir... (s.39-40)”*

Yazarın ön sözünde Şerif Bey’in anılardan alıntılıdığı Hafız Hakkı’nın Enver Paşa’nın *“Alman hayranlığına”* karşı olduğuna yönelik algı, paşanın yazdıkları doğrultusunda değerlendirildiğinde son derece mesnetsizdir. Zira Hakkı Paşa sıkı bir Alman taraftarı olduğunu anılarının satır aralarında açıklamaktadır;

“... Çünkü en çok insanlığı, milliyetini, istiklalinin hissiyat-ı içtimaisindeki saadetin tadını tatmış Almanlar! (s.40)...”

“... Bir Alman general askerinin bozgunluğu can tende iken görmek istemez, göremez, tahammül edemez ve işte büyük manevi kudret ve kudrettir ki Alman ordusunu demir gibi durdurur (s.41).”

Birinci Dünya Savaşı’na aniden girmemiz hakkında başta, kasasında Donanma Komutanı Amiral Souchon’a verilmek üzere hazır tutulan emrin⁶, Enver Paşa tarafından kapalı bir zarf içinde Souchon’a verilmesi olarak mütalaa eden paşa, müteakiben Souchon’un bu emir öncesinde kendi inisiyatifinde Karadeniz’de Rus limanlarını bombalama kararı aldığını kabul etmektedir.⁷

Anıların 3 Kasım 1914 tarihinden itibaren Türk cephelerindeki ordu ve kolorduların durumlarına değinen Hafız Hakkı Paşa, notlarında ağırlıklı olarak Kafkasya Cephesi’ndeki 3. Ordu’ya yer ayırmaktadır. 10. Kolordu’nun Erzurum’a sevki konusunda Erkan-ı Harbiye’de Enver Paşa, Bronsart von Schellendorf ve diğer karar merciindeki Alman askerî erkani

⁶ Amiral Wilhelm Souchon’a verilen Almanca ve Osmanlıca emrin orijinali için bkz; A.d.e.,s.162.

⁷ Amiral Souchon Karadeniz Harekâtı hususunda şu itirafta bulunmaktadır; *“... Marne’de Alman vatanperverler hayatlarını kaybederken, ben Boğaziçi’nin mehtaplı lacivert gecelerinde keyif çatazdim.”* Ayrıntılı için bkz; Wilhelm Sauer, *“Admiral Souchon auf großer Fahrt”*, Enßlin& Laiblin Verlag, Reutlingen, 1940, sayfa 10.

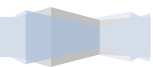
arasındaki tartışmaları ilk elden nakleden Hafız Hakkı Paşa; 3.Ordu'nun ilk günden beri var olan iâşe sıkıntısını ve mevcut komutanı Hasan İzzet (Arolat) Paşa'nın "ihtiyatlı ve çekingen" tavrını tenkit etmektedir. Gelen istihbarat raporları doğrultusunda Hafız Hakkı Paşa'ya göre hem Makedonya'yı hem de Doğu Trakya'yı isteyen Bulgaristan'a ve Yunanistan'a karşı İstanbul ve Boğazları korumak için, Kafkasya ileri harekâtı 1915 kışında yapılmalıdır. Bununla birlikte 200 bin mevcutlu 3. Ordu'nun iâşesinin mevcut şartlarda kıtlık çeken Erzincan ve Trabzon cihetinden sağlanamayacağını düşünen Hafız Hakkı, Kars-Ardahan-Batum hattının ivedilikle zapt edilmesini salık vermekte, özellikle Rus Kafkas Ordusu'nun iâşesini ve cephane ikmalini sağlayan Batum'un, donanmanın desteği sayesinde denizden bir amfibi harekâtı ile ele geçirilmesini planlamaktadır. Lakin Karadeniz'de Yavuz'a rağmen nüfuzu kırılmayan Rus donanmasının taarruzları, asker ve mühimmat ve iâşe sevkinini sağlayacak Alman vapurlarının verilmemesi, ilerleyen günlerde Trabzon'a dahi denizden ikmali imkansız kılmaktadır.

Osmanlı Genelkurmayı'nda Kafkasya'ya ileri harekât planlanırken, cephede Türkçe basılmış Kafkas askerî haritası, hatta Kars haritası dahi olmadığını itiraf eden paşa, mevcut iâşe sorunu içinse şöyle bir çözüm bulmaktadır: "... İnsanlardan nakliye taburları yapılacak her adam 32 kilo taşıyacak, Günde yirmi kilometre yürüyecek, menzil menzil eşya nakledilecek... (s.66)"

İlk defterin sonunda, Hasan İzzet Paşa'nın 21 Kasım gecesi, mevcut topçu cephanesinin noksanlığını bahane ederek kar yağışına rağmen Köprüköy'ün doğusuna çekilme kararı almasına mütevellit Enver Paşa'nın evinde yapılan toplantıya yer verilmektedir. Hasan İzzet Paşa'nın Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafta çekilmeyi taktik bir ricat olarak değerlendirmesi ve ileri harekâtı savunmasına rağmen, Haran-Köprüköy arasındaki telgraf hatlarını haber vermeden toplattırması ve bu ricat kararı neticesinde ordudaki firarların artması, Hafız Hakkı Paşa'nın cepheye inmesine vesile olacaktır.

"*Şark Harekâtına Ait Hatıralar*" başlığı altındaki ikinci defter, paşanın 10. Kolordu Komutanı olduğu ve 3.Ordu'ya komuta ettiği dönemi kapsamaktadır. Bu bölümde Hafız Hakkı Paşa, karargahta olduğu döneme nazaran, cephede birçok sorunla karşılaşmaktadır:

"...İntizamsızlık çok. Daha asker koğuşa girince amire selam vermeyi bilmiyor...Umumiyetle yollarda efradın göğsü açık ve mekarilere biniyorlar. Herkese gevşekliğinin ve hatasının derecesine göre 10-20 sopa attırdım (s.85)."

Kıtada yüz yüze geldiği başlıca menfi durum, harekâtın icra edileceği arazinin engebeli yapısı ve şiddetli kar yağışı olmuştur: “...*Dün ve bugün kar yağıyor. Harekâtımız oldukça güçleşecek. Mamefih elbette ileri gideceğiz (s.90).*”

İleri harekât öncesi en son 18 Aralık 1914’te defterine son talimatları yazan Hafız Hakkı Paşa, Sarıkamış taarruzu sırasında hezimetin de etkisiyle 28 gün boyunca herhangi bir not almamıştır. Zira bunun başka bir nedeni yaşanan bozgunun en büyük sorumlusunun kendisi olmasıdır. 24 Aralık’ta taarruz planında yaptığı değişiklik neticesinde 25 Aralık’ta Sarıkamış batısında Bardız istikametinde Rus ordusunun arkasına düşmesi planlanan 10. Kolordu, yürüyüş hedefinden saparak yolunu 75 km uzatmış ve Sarıkamış’a varmak için Allahuekber Dağları’nı aşmak zorunda kalmıştır. Bu dağlarda tipiye yakalanan birlikler büyük zayıat verdiği gibi, vakit kaybederek Rus Ordusu’nun Sarıkamış kasabasında mevcudunu arttırmasına neden olmuştur.

Paşanın, Sarıkamış bozgunu sonrası kaleme aldığı 16 Ocak 1915 tarihinden hastalığının ilerlediği 23 Ocak’a kadar olan son sayfalarda hakim olan genel kanı, paşanın hezimetteki sorumluluğu yüzünden halkın içine düştüğü durum karşısında kontrolünü kaybettiğidir;

“*Muhacirlerin meselesi bir felaket. Topların nakli için zavallıların öküzlerini de almışlar. Keşke Rus elinde olup şehit olsa idik! diye bağırarlardan gece gündüz kadın, çocuk vaveylası...(s.95)*”
“*...İri yarı bir çavuş 5 kuruşa ekmek satıyordu. Öldüresiye dövdüm. Kafasını taşla ezdim...Bir kasatura buldum, kafasını gözünü parçaladım...(s.100)*”

Belgeler kısmında, ön sözde lafzı geçen yazışmaların günümüz Türkçeleri ile birlikte orijinalerin verilmesi faydalı olmakla birlikte, Hafız Hakkı Paşa’nın eşi Behiye Sultan’ın hanedan mensuplarına yazdığı ve içerik olarak miras kavgasını konu eden 1934 tarihli mektuplar eserin kapsamının dışında kalmaktadır. Bunun haricinde günlüklerin tercümesi sırasında bazı yer adları⁸ ve Rumi - Miladi tarihler⁹ sehven de olsa hatalı ve yanlış çevrilmiştir.

Yazarın eserin başında, olası okuma hatalarına karşı beyanı nedeniyle kabul edilebilir eksiklikler, eserin genel ehemmiyetine etki etmemektedir. Zira kayıp sayısında dahi üzerinde hala mutabakata varılamayan Sarıkamış Harekâtı’nın perde arkasını ilk elden tenvir eden bir çalışma olması hasebiyle dikkatlice okunması ve atide askerî stratejinin gereklerine göre planlanmış harekâtlarımızı; siyasi dış baskı altında yanlış, meçhul, elde edilmesi zor hayali büyük hedeflere yöneltmemek için ders alınması gereken bir eserdir.

⁸ Sayfa 57’de Karakilise, Arakilise olarak sayfa 81’de Minevort-Tüdeviran, İnvirt-Budaviran olarak ve Arhavi, Atina olarak yanlış okunmuştur.

⁹ Sayfa 77’de Rumi 9 Teşrinsani 1330 tarihi miladi olarak 22 Kasım 1914 yerine 15 Kasım diye çevrilmiştir. Sayfa 54’te Hasan İzzet Paşa telgrafında 29 Teşrinevvel 1330 yerine 1329 yazdığı için miladi 11 Kasım 1913 olarak çevrilmiştir.